

પદ્ય: પ્રકાર વિચારણા

ડૉ. એસ. ડી. મોરી

પ્રિન્સિપાલ, શ્રીમતી બી. વી. ધાણક કોલેજ, બગસરા

Email - sdmori53@gmail.com

માનવ જીવનમાં ભાવનાઓ, કલ્પનાઓ અને વિચારોને સૌંદર્યપૂર્ણ રીતે વ્યક્ત કરવાની સર્વોત્તમ કળા પદ્ય છે. પદ્ય માત્ર શબ્દોની ગોઠવણી નથી, પરંતુ હૃદયની ઊડાણભરી લાગણીઓને સંગીતમય છંદ, અલંકાર અને લય દ્વારા મલકાવતું એક સર્જનાત્મક માધ્યમ છે. સાહિત્યની આ વિધામાં કવિ શબ્દોને ભાવના અને કલ્પનાના પંખ આપીને વાચકના હૃદય સુધી સીધો સંદેશ પહોંચાડે છે. સમય, સમાજ અને સંસ્કૃતિના વિકાસ સાથે પદ્યના વિવિધ પ્રકારો ઊભા થયા છે, જેમના માધ્યમે ક્યારેક રોમાંચ, ક્યારેક ભક્તિ, તો ક્યારેક વ્યંગ્ય કે દેશભક્તિના ભાવો ઉજાગર થાય છે. આ રીતે પદ્ય માનવ હૃદયના અણસારને સૌંદર્યપૂર્ણ આકાર આપે છે. પદ્યના પ્રકારો વિવિધ આધાર પર વર્ગીકૃત કરી શકાય છે — છંદ, વિષય, સ્વરૂપ, હેતુ વગેરે મુજબ. અહીં મુખ્ય પ્રકારોનો વિગતે અભ્યાસ નીચે મુજબ છે:

૧. છંદ મુજબ પદ્યના પ્રકારો:

સાહિત્યમાં પદ્ય રચનાને તેની લય, ગતિ અને બંધારણના આધારે મુખ્યત્વે બે પ્રકારોમાં વહેંચી શકાય છે: છંદોબદ્ધ પદ્ય અને મુક્ત પદ્ય. આ બંને પ્રકારો કાવ્યસર્જનના બે મહત્ત્વપૂર્ણ માર્ગ દર્શાવે છે — એક પરંપરા અને નિયમોને અનુસરતો, અને બીજો સ્વતંત્રતાને સ્વીકારીને નવા અભિગમો અજમાવતો.

૧) છંદોબદ્ધ પદ્ય:

છંદોબદ્ધ પદ્ય કાવ્યસર્જનનું એવું શૈલીગત સ્વરૂપ છે જેમાં ભાષા, ભાવ અને કલ્પનાને એક નક્કી કરેલા છંદ, લય અને ગતિના માપદંડોમાં ગૂંથીને રજૂ કરવામાં આવે છે. તેમાં દરેક પંક્તિમાં અક્ષરોની સંખ્યા, ભાર-લઘુના ક્રમ અને વિરામના નિયમો ચોક્કસપણે પાલન કરાય છે, જેના કારણે પદ્યમાં સંગીતમયતા, તાલબદ્ધતા અને એક વિશિષ્ટ શ્રવણરસ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રકારના પદ્યમાં દોહા, સોરઠા, છપ્પય, શર, મંદાકાંતા, વસંતતિલકા, ઇન્દ્રવજ્રા જેવા અનેક છંદોનો સમાવેશ થાય છે, જેમાં દરેકનો પોતાનો ઢાંચો, ગતિ અને પ્રભાવ હોય છે. ઉદાહરણરૂપે, દોહા ૧૩-૧૧ અક્ષરવિન્યાસ ધરાવે છે જ્યારે સોરઠામાં ૧૧-૧૩ અક્ષરોનો ક્રમ જોવા મળે છે. છંદોબદ્ધ પદ્યના આ નિયમો માત્ર કાવ્યને ગાનયોગ્ય બનાવતા નથી, પરંતુ કવિની કલાત્મક અભિવ્યક્તિને વધુ મર્મસ્પર્શી, લયબદ્ધ અને યાદગાર પણ બનાવે છે. પરંપરાગત ગુજરાતી, હિન્દી અને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં છંદોબદ્ધ પદ્યને વિશિષ્ટ મહત્ત્વ મળ્યું છે, કારણ કે તે શ્રોતાને માત્ર ભાવજગતમાં જ નહીં, પણ સંગીતના રાગ-રંગમાં પણ ડૂબાવી દે છે. આ રીતે, છંદોબદ્ધ પદ્ય કાવ્યકલાનું એવું પ્રાચીન અને અવિનાશી સ્વરૂપ છે, જે કવિના ભાવોને માત્ર શબ્દોમાં નહીં, પણ લયમાં વહેંચે છે.

૨) મુક્ત પદ્ય:

મુક્ત પદ્ય એ કાવ્યનું એવું સ્વરૂપ છે, જે પરંપરાગત છંદના બંધનોમાંથી સંપૂર્ણપણે મુક્ત હોય છે, છતાં તેમાં કાવ્યલય, ભાવપ્રવાહ અને સંગીતમયતા જળવાયેલી રહે છે. આ પ્રકારના પદ્યમાં કવિને અભિવ્યક્તિની અપરંપાર

સ્વતંત્રતા મળે છે, જેના કારણે તે પોતાના વિચારો, ભાવનાઓ અને અનુભવોને બંધારણના નિયમો વિના સ્વચ્છંદ રીતે રજૂ કરી શકે છે. મુક્ત પદ્યમાં પંક્તિની લંબાઈ, ગદ્ય-પદ્યનું સંમિશ્રણ, વિરામચિહ્નોનો ઉપયોગ, તેમજ શબ્દચયનની પસંદગી કવિના સર્જનાત્મક સ્વભાવ પર આધારિત હોય છે. આધુનિક કવિઓએ મુક્તછંદને પ્રયોગશીલતાનું પ્રબળ માધ્યમ બનાવ્યું છે, જેમાં વિષયવસ્તુની ઊંડાઈ અને ભાવનાત્મક તીવ્રતા પર ભાર મૂકવામાં આવે છે. આથી મુક્ત પદ્યમાં છંદની ગતિ કરતાં વિચાર અને ભાવના વધુ મહત્ત્વ ધરાવે છે, જેના કારણે તે આધુનિક સાહિત્યમાં લોકપ્રિય અને અસરકારક કાવ્યપ્રકાર તરીકે વિકસ્યું છે.

ઉપરોક્ત ચર્ચાના આધાર પર કહી શકાય કે છંદ મુજબ પદ્યના પ્રકારોમાં ‘છંદોબદ્ધ પદ્ય’ અને ‘મુક્ત પદ્ય’ બંનેનું સાહિત્યિક જગતમાં પોતપોતાનું મહત્ત્વ છે. છંદોબદ્ધ પદ્યમાં નક્કી કરેલા છંદ, લય અને ગતિનું પાલન થતું હોવાથી તેમાં કાવ્યસૌંદર્ય, શ્રાવ્ય મીઠાશ અને સંગીતમયતા પ્રગટ થાય છે. આ પ્રકારનું પદ્ય પરંપરાગત કાવ્યરચનાના નિયમોને અનુસરે છે, જેના કારણે તે સમયસિદ્ધ ઢાંચાને જાળવી રાખે છે. બીજી તરફ મુક્ત પદ્યમાં છંદના કડક બંધનો નથી, પરંતુ તેમાં લય અને ભાવપ્રવાહનું મહત્ત્વ અખંડિત રહે છે. આ સ્વરૂપ કવિને અભિવ્યક્તિની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપે છે, જેના પરિણામે નવીન પ્રયોગો અને આધુનિક જીવનના વિવિધ ભાવો સહજ રીતે પ્રગટ થઈ શકે છે. તેથી, બંને પ્રકારો કાવ્યસૃષ્ટિને સમૃદ્ધ બનાવે છે—એક પરંપરા અને શિસ્તનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, જ્યારે બીજું સ્વતંત્રતા અને પ્રયોગશીલતાનો માર્ગ દર્શાવે છે.

૨. વિષય મુજબ પદ્યના પ્રકારો

વિષય મુજબ પદ્યના પ્રકારોનું વર્ગીકરણ કવિના કાવ્યસર્જનના મુખ્ય હેતુ અને ભાવવિસ્તાર પર આધારિત હોય છે, જેમાં જીવનના વિવિધ પાસાઓ, માનવીય લાગણીઓ અને વિચારોને કાવ્યરૂપે પ્રગટ કરવામાં આવે છે.

૧) ભક્તિ પદ્ય:

ભક્તિસાહિત્યનું પદ્ય પ્રગાઢ આસ્થા, ઈશ્વરપ્રેમ અને આધ્યાત્મિક સમર્પણથી સભર હોય છે. તેમાં કવિ પોતાના કાવ્યસર્જન દ્વારા ભગવાન પ્રત્યેની અડગ શ્રદ્ધા, આત્માની તલપ તથા ભક્તિના અનન્ય અનુભવોને ભાવસભર શબ્દોમાં વ્યક્ત કરે છે. આવા પદ્યમાં શબ્દો માત્ર કલાત્મક સૌંદર્ય માટે નહીં, પરંતુ ભાવવિસ્તાર અને આંતરિક તીવ્રતા માટે પસંદ થાય છે. મીરાં, કબીર, નરસિંહ મહેતા જેવા સંતકવિઓએ પોતાના ભજન, પદ અને દોહાઓમાં ભક્તિભાવને જીવનમૂલ્યો સાથે સંકળાવ્યો છે, જેથી વાંચનાર કે શ્રોતામાં આધ્યાત્મિક ઉદ્ધાર જાગે. આ પદ્યમાં ઈશ્વર સાથેનો સંબંધ ક્યારેક દાસ્યભાવ, ક્યારેક સાખ્યભાવ, ક્યારેક માનૃત્વભાવ કે શૃંગારભાવ સ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે, પરંતુ દરેક સ્વરૂપમાં અંતિમ હેતુ આત્માનું પરમાત્મા સાથે મિલન જ રહે છે. પરિણામે, ભક્તિપદ્ય માત્ર કાવ્યસૌંદર્યનું સર્જન નથી કરતું, પરંતુ માનવ હૃદયને શુદ્ધ કરીને તેને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ તરફ દોરી જાય છે.

૨) શૃંગાર પદ્ય:

શૃંગાર સાહિત્યનું પદ્ય સામાન્ય રીતે પ્રેમ, સૌંદર્ય અને માનવીય લાગણીઓના સૂક્ષ્મ અભિવ્યક્તિ પર આધારિત હોય છે. તેમાં પ્રેમના વિવિધ સ્વરૂપો — મિલન, વિયોગ, તલપ, આશા, સંવેદના અને રોમેન્ટિક કલ્પના — કાવ્યાત્મક ભાષામાં રજૂ થાય છે. આ પ્રકારના પદ્યમાં ભાવોનું વર્ણન નાજુક, સુગંધિત અને સૌંદર્યમય હોય છે, જેમાં પ્રકૃતિના દ્રશ્યો, ઋતુઓના રૂપકો, ચંદ્ર-તારા, પુષ્પ-પંખીડા વગેરેના ચિત્રોનો કલાત્મક ઉપયોગ થતો હોય છે. શૃંગાર પદ્યમાં માનવીય સંબંધોની મૃદુતા, હૃદયની ઘડકન અને ભાવના-પ્રેરિત ક્રિયાઓને અતિ સૌંદર્યપૂર્ણ રીતે રજૂ કરવામાં આવે છે, જેથી વાચકના મનમાં પ્રેમ અને સૌંદર્યની ઊંડી અનુભૂતિ થાય.

3) વીર પદ્ય:

વીર સાહિત્યનું પદ્ય ઉત્સાહ, શૌર્ય અને દેશપ્રેમના જ્વલંત ભાવોને જાગૃત કરનારું હોય છે. તેમાં યુદ્ધના મેદાનના દૃશ્યો, વીરોના શૌર્યપ્રસંગો, બલિદાનની ગાથાઓ અને પરાક્રમના તેજસ્વી ચિત્રો વર્ણવાય છે. ભાષા પ્રખર, ઊર્જાસભર અને પ્રેરણાદાયી હોય છે, જેમાં કઠોરતા અને ગાંભીર્યનો સ્પર્શ જોવા મળે છે. આવા પદ્યમાં તુરાઈ, ઢોલ, ઘોડાની ટાપો, શસ્ત્રોની ખણખણાટ જેવા ધ્વનિ-પ્રતીકોના ઉપયોગથી યુદ્ધમય વાતાવરણ જીવંત બને છે. વીર પદ્ય વાચક અથવા શ્રોતાના હૃદયમાં ઉત્સાહ, ગૌરવ અને કાર્યપ્રેરણા જગાડે છે, જેથી તે પરાક્રમ અને બલિદાનની ભાવનાથી પ્રેરાઈ દેશ, ધર્મ અથવા આદર્શ માટે સમર્પિત થવા પ્રોત્સાહિત થાય.

4) દાર્શનિક પદ્ય:

દાર્શનિક સાહિત્યનું પદ્ય ગંભીર વિચારધારા, જીવનના મૂળ પ્રશ્નો અને સત્ય-અસત્ય, આત્મા-પરમાત્મા, જન્મ-મરણ, નૈતિકતા-અનૈતિકતા જેવા તત્ત્વચિંતનાત્મક વિષયો પર આધારિત હોય છે. તેમાં અનુભૂતિ અને વિચારનું સંગમ જોવા મળે છે, જે વાચકને આત્મમંથન અને ચિંતન તરફ દોરી જાય છે. ભાષા સહજ પણ ગૂઢ અર્થસભર હોય છે, જેમાં રૂપક, ઉપમા અને પ્રતીકના માધ્યમથી ઊંડા તત્ત્વોને સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે. દાર્શનિક પદ્ય વાચકના માનસપટ પર નવા દૃષ્ટિકોણો ઉપજાવે છે, જીવનમૂલ્યો અંગે જાગૃતિ ફેલાવે છે અને આંતરિક શાંતિ, સમતોલતા તથા સત્યની શોધ તરફ પ્રેરણા આપે છે.

5) પ્રેરણાત્મક પદ્ય :

પ્રેરણાત્મક પદ્ય એવું હોય છે, જે વાચક અથવા શ્રોતાના મનમાં ઉત્સાહ, આત્મવિશ્વાસ અને સકારાત્મક ઊર્જાનો સંચાર કરે. તેમાં મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવાની હિંમત, લક્ષ્યપ્રાપ્તિ માટેની તત્પરતા અને જીવનમૂલ્યોને જાળવવાની પ્રેરણા હોય છે. ભાષા સરળ, સ્પષ્ટ અને ઉદ્દીપક હોય છે, જેમાં શક્તિશાળી ક્રિયાપદો, પ્રભાવશાળી ઉપમા-રૂપકો અને જીવંત ચિત્રો દ્વારા સંદેશ પહોંચાડવામાં આવે છે. પ્રેરણાત્મક પદ્ય વ્યક્તિના અંતરમાં છુપાયેલી શક્તિઓને જાગૃત કરે છે, નિરાશામાં આશાની કિરણ પ્રગટાવે છે અને સાર્થક જીવન તરફ આગળ વધવા માટે ઊર્જા પૂરું પાડે છે.

આમ, ઉપરોક્ત પાંચેય પ્રકારના પદ્ય વિશેની ચર્ચા પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કાવ્ય માત્ર કલાત્મક અભિવ્યક્તિ નથી, પરંતુ માનવજીવનના વિવિધ ભાવવિશ્વ, સંસ્કાર અને મૂલ્યોનો જીવંત સાક્ષાત્કાર છે. ભક્તિ પદ્ય આપણામાં ઈશ્વરપ્રેમ, આસ્થા અને અંતર્મુખ શાંતિનો સંચાર કરે છે, જ્યારે શૃંગાર પદ્ય જીવનના સૌંદર્ય અને પ્રેમભાવને સુગંધિત બનાવે છે. વીર પદ્ય આપણાં હૃદયમાં શૌર્ય, બલિદાન અને દેશપ્રેમની જ્વાળા પ્રગટાવે છે, તો દાર્શનિક પદ્ય જીવનના ગૂઢ પ્રશ્નો પર મનન કરાવીને સત્ય, મરણ અને આત્માના રહસ્યો તરફ દોરી જાય છે. પ્રેરણાત્મક પદ્ય જીવનના સંઘર્ષમાં હિંમત, ધીરજ અને આશાવાદનું શક્તિશાળી સ્ત્રોત બની ઊભરે છે. આ રીતે, વિષય મુજબના પદ્યના આ વિવિધ સ્વરૂપો માનવજીવનને માત્ર આનંદ અને રંજકતા જ નહીં, પરંતુ પ્રેરણા, માર્ગદર્શન અને આત્મિક સમૃદ્ધિ પણ અર્પે છે.

3. સ્વરૂપ મુજબ પદ્યના પ્રકારો:

સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પદ્ય એ ભાવના, કલ્પના અને વિચારોને છંદ, લય અને અલંકાર દ્વારા વ્યક્ત કરવાનું અનોખું માધ્યમ છે. પદ્યના સ્વરૂપો અનેક પ્રકારના હોય છે, જેમાં રચનાની પદ્ધતિ, હેતુ અને અભિવ્યક્તિનો અંદાજ અલગ-અલગ જોવા મળે છે. સ્વરૂપ પ્રમાણે પદ્યના કેટલાક મુખ્ય પ્રકારો — ગીત, કાવ્ય, ગઝલ, દોહા અને રાગમાળા/કાવ્યનાટ્ય — ગુજરાતી સહિત વિશ્વસાહિત્યમાં વિશેષ સ્થાન ધરાવે છે. દરેક પ્રકાર પોતાની રચનાત્મક ખાસિયતો, ભાવવિસ્તાર અને પ્રસ્તુતિ શૈલીમાં આગવું છે.

1. ગીત:

ગીતનું પદ્ય લયબદ્ધ, સરળ અને ગાવા યોગ્ય હોય છે. તેમાં શબ્દોની ગૂંથણી એવી રીતે કરવામાં આવે છે કે તે સંગીતના તાલ અને સૂર સાથે સહજ રીતે મેળ ખાય. ભાવપ્રકાશ સ્પષ્ટ, સ્વચ્છ અને સરલતાથી શ્રોતાઓના હૃદય સુધી પહોંચે એવો હોય છે. ગીતનું પદ્ય સામાન્ય રીતે ટૂંકું કે મધ્યમ કદનું હોય છે, જેમાં ભાવોનું પુનરાવર્તન, અલંકારોનો સુમેળ અને કલ્પનાઓની મીઠાશ જોવા મળે છે. તેમાં ભક્તિ, પ્રેમ, પ્રકૃતિ, દેશપ્રેમ, લોકજીવન જેવા વિષયો આવરી શકાય છે, પરંતુ દરેક વખતે તેની અભિવ્યક્તિ સંગીત સાથે સુસંગત રહે તે મુખ્ય છે.

2. કાવ્ય:

કાવ્યનું પદ્ય કલાત્મક, ભાવસભર અને લયબદ્ધ હોય છે. તેમાં ભાષાની સુંદરતા, છંદનું પાલન, અલંકારોની મીઠાશ અને કલ્પનાની ઊંચાઈ જોવા મળે છે. કાવ્યના પદ્યમાં કવિ પોતાના વિચારો, ભાવો, અનુભવો કે કલ્પનાઓને સંક્ષિપ્ત અને પ્રભાવશીલ રીતે રજૂ કરે છે, જેથી વાચક કે શ્રોતાના મન પર ગાઢ છાપ પડે. તે માત્ર ભાવવાહી જ નહીં પરંતુ ચિત્તને સ્પર્શી જતાં દૃશ્યચિત્રો અને પ્રતીકો દ્વારા અર્થની ઊંડાઈ વ્યક્ત કરે છે. કાવ્યનું પદ્ય ભક્તિ, શૃંગાર, વીર, દાર્શનિક, પ્રેરણાત્મક કે અન્ય અનેક પ્રકારના વિષયોને આવરી શકે છે, પરંતુ તેમાં હંમેશા કળાત્મક અભિવ્યક્તિ, સંગીતમયતા અને પ્રભાવશીલતા રહેલી હોય છે.

3. ગઝલ:

ગઝલનું પદ્ય વિશિષ્ટ બંધારણ ધરાવતું હોય છે, જેમાં દરેક શેર (દ્વિપંક્તિ) સ્વતંત્ર રીતે પણ અર્થપૂર્ણ હોય છે અને સાથે સાથે સમગ્ર ગઝલના ભાવપ્રવાહ સાથે પણ જોડાયેલું રહે છે. ગઝલના પ્રારંભિક શેરને મત્લા કહેવામાં આવે છે, જેમાં બંને પંક્તિઓ એકસરખા કાફિયા અને રદીફથી સમાપ્ત થાય છે. ત્યારબાદના દરેક શેરની બીજી પંક્તિ એ જ રદીફ અને કાફિયાને અનુસરે છે, જેનાથી ગઝલમાં સંગીતમય ગુંજ અને લયબદ્ધતા ઉભી રહે છે. વિષય તરીકે ગઝલમાં મુખ્યત્વે શૃંગાર, વિરહ, પ્રેમની ઊર્મિઓ, જીવનની નાજુક લાગણીઓ અથવા દાર્શનિક વિચારધારા રજૂ થાય છે. ગઝલનું પદ્ય અલંકારિક ભાષા, ઉપમા-રૂપક અને સંકેતોથી ભરેલું હોય છે, જેનાથી વાચક કે શ્રોતાને ભાવવિભોર કરી દે તેવું સૌંદર્ય અને સૂક્ષ્મતાનો અનુભવ થાય છે.

4. દોહા:

દોહાનું પદ્ય ટૂંકું, સચોટ અને લયબદ્ધ હોય છે, જેમાં કુલ ૨ પંક્તિઓ (દ્વિપંક્તિ) હોય છે. દોહાની દરેક પંક્તિમાં સામાન્ય રીતે ૧૩ થી ૧૪ માત્રાઓ હોય છે, એટલે કે આખા દોહામાં કુલ આશરે ૨૪ થી ૨૬ માત્રાઓનો બંધારણ જોવા મળે છે. પ્રથમ પંક્તિના અંતે અને બીજી પંક્તિના મધ્યભાગે વિરામ (ચતિ) આવે છે, જે પદ્યને ગતિ અને સંગીતમય લય આપે છે. દોહાનું પદ્ય સરળ, સ્પષ્ટ અને પ્રભાવશાળી ભાષામાં રચાય છે, જેથી ઓછી પંક્તિઓમાં ઊંડો અર્થ, નૈતિક બોધ અથવા જીવનનું તત્ત્વજ્ઞાન રજૂ થાય. તેમાં અલંકારોનો ઉપયોગ સંયમપૂર્વક થાય છે, પરંતુ ભાવનાત્મક અસર અને યાદ રહી જાય તેવો ગૂઢ સંદેશ મુખ્ય લક્ષણ છે.

5. કાવ્યનાટ્ય:

કાવ્યનાટ્યનું પદ્ય સંગીતમય, ભાવસભર અને નાટ્યાત્મક હોય છે. તેમાં શબ્દોની ગોઠવણ એવી રીતે કરવામાં આવે છે કે પંક્તિઓ ગાવા માટે સુલભ બને અને સંગીતના રાગ-રાગિણી અનુસાર તેની લય, ગતિ અને છંદ બંધાયેલો રહે. રાગમાળાના પદ્યમાં દરેક ભાગ ચોક્કસ રાગ પર આધારિત હોય છે, જેથી ભાવપ્રકાશ વધુ જીવંત બને. કાવ્યનાટ્યના પદ્યમાં વાર્તા અથવા પ્રસંગને ગીત, સંવાદ અને સ્વગત રૂપે રજૂ કરવામાં આવે છે, જેથી દર્શકને કથાનક સાથે સંગીતનો આનંદ પણ મળે. ભાષા સહજ પણ કલાત્મક હોય છે અને તેમાં રૂપક, ઉપમા, અનુપ્રાસ જેવા અલંકારોનો ઉપયોગ અભિવ્યક્તિને સૌંદર્યપ્રદ બનાવે છે. આ પ્રકારના પદ્યમાં ભાવાનુભૂતિ, સંગીતમયતા અને નાટ્યરંગ ત્રણેનો સમન્વય અનિવાર્ય છે.

આમ, સ્વરૂપ મુજબ પદ્યના આ પ્રકારો સાહિત્યની અભિવ્યક્તિને અનેક રંગો અને સ્વરો આપે છે. ગીતો હૃદયને સ્પર્શે છે, કાવ્ય મનને મોહે છે, ગઝલ ભાવનાની ઊંડાણમાં લઈ જાય છે, દોહા દ્વંદ્વમાં જ જીવનમૂલ્યો ભણાવે છે અને રાગમાળા/કાવ્યનાટ્ય કલા, સંગીત અને નાટ્યનો સમન્વય કરે છે. આ તમામ સ્વરૂપો સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવે છે અને વાચક-શ્રોતાના હૃદયમાં ભાવના, કલ્પના અને વિચારશક્તિનો અખૂટ ખજાનો ભરી દે છે.

૪. હેતુ મુજબ પદ્યના પ્રકારો

પદ્યસાહિત્યના વિવિધ રૂપો કવિના હેતુ પર આધાર રાખે છે, જેનું પ્રભાવશાળી દર્શન એ તેના પ્રકારોમાં થાય છે. પદ્યનું સર્જન માત્ર કાવ્યરચના માટે નહીં, પરંતુ શૈક્ષણિક અને સામાજિક દૃષ્ટિકોણથી પણ મહત્ત્વનું હોય છે. કવિ પોતાના હેતુ અનુસાર પદ્યને વિવિધ શૈલીઓ અને વિષયોમાં પ્રસ્તુત કરે છે, જે વાંચક કે શ્રોતાના હૃદયને સ્પર્શી શકે. સાહિત્યિક પદ્ય દ્વારા કવિ ભાવનાત્મક અને કલાત્મક અભિવ્યક્તિ કરે છે, જ્યારે શૈક્ષણિક પદ્ય જ્ઞાનપ્રસાર અને શિક્ષણમાં ઉપયોગી બને છે. સામાજિક-સંદેશાત્મક પદ્ય સમકાલીન સમાજની સમસ્યાઓને ઊંડાણથી ઉકેલવા અને જનજાગૃતિ લાવવા માટે મહત્ત્વપૂર્ણ સાધન બની રહે છે. તેથી, પદ્યના આ વિવિધ હેતુઓને સમજવા અને તેની વિશિષ્ટતાઓને ઓળખવું આવશ્યક છે.

૧. સાહિત્યિક પદ્ય

સાહિત્યિક પદ્યનો મુખ્ય હેતુ ભાવનાની સૌંદર્ય અને કલાત્મક અભિવ્યક્તિ છે. આ પ્રકારના પદ્યમાં કવિ પોતાની લાગણીઓ, વિચારો અને દૃશ્યોને સુંદર શબ્દો અને અલંકારોથી શોભાવમાન બનાવે છે. સાહિત્યિક પદ્યમાં ભાષાનો જાદુ અને કલ્પનાની ઊંચાઈ ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે છે, જેથી વાચક કે શ્રોતાના મનમાં ગેહરી ભાવના અને સર્જનાત્મક ભાવોની લાગણી ઉભરાય. આ પદ્ય પ્રકૃતિનું વર્ણન, શૃંગાર, વીરતા, દાર્શનિકતા વગેરે વિષયો પર રચાય શકે છે અને તેમાં છંદ, લય, પ્રતિમાઓ અને રૂપકોનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ થતો હોય છે. સાહિત્યિક પદ્ય હૃદય સ્પર્શક અને મનને મંત્રમુગ્ધ કરી દે તેવી શક્તિશાળી રચના હોય છે.

૨. શૈક્ષણિક પદ્ય

શૈક્ષણિક પદ્યનો હેતુ શિક્ષણ અને જ્ઞાનપ્રસારણ માટે રચાયેલ હોય છે. તે સરળ, સ્પષ્ટ અને સમજવા સહેલું હોય છે, જેથી વિદ્યાર્થીઓ અને વાચકો જટિલ વિષયો સરળતાથી સમજી શકે. શૈક્ષણિક પદ્યમાં શિક્ષણલક્ષી સંદેશા, પરિભાષાઓ અને મુદ્દાઓનું સંક્ષિપ્ત અને ગોઠવાયેલું વર્ણન કરવામાં આવે છે. તેનો ઉપયોગ પાઠ્યપુસ્તકો, શિક્ષણક્રિતાઓ, શૈક્ષણિક કવિતાઓ અને નૈતિક શિક્ષણ માટે થાય છે. આ પ્રકારના પદ્યમાં સારો સંકલન અને પ્રભાવશાળી રજૂઆત હોવી જરૂરી હોય છે જેથી જ્ઞાનને આનંદદાયક અને સમજણયુક્ત બનાવી શકાય.

૩. સામાજિક-સંદેશાત્મક પદ્ય

સામાજિક-સંદેશાત્મક પદ્યનો હેતુ સમાજમાં સુધારણા લાવવી અને જનજાગૃતિ કરવી હોય છે. આ પદ્યમાં વિવિધ સામાજિક સમસ્યાઓ, નૈતિક મૂલ્યો, માનવાધિકારો, સમાનતા, પર્યાવરણ સંરક્ષણ જેવા વિષયો પર કવિ પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરે છે. સામાજિક પદ્ય વાચકને વિચારવા માટે પ્રેરિત કરે છે અને સમાજના કલ્યાણ માટે સકારાત્મક પગલું લેવાની પ્રેરણા આપે છે. ભાષા સરળ અને સ્પષ્ટ હોય છે જેથી સંદેશ અસરકારક રીતે દરેક સ્તરના લોકો સુધી પહોંચે. આ પદ્યમાં વ્યંગ્ય, પ્રેરણા, આહ્વાન અને નૈતિકતા જેવી ભાવનાઓનું સંયોજન જોવા મળે છે.

આમ, હેતુ અનુસાર પદ્યના વિવિધ પ્રકાર સાહિત્યના ઊંડા અને વિશાળ ક્ષેત્રને સમૃદ્ધ બનાવે છે. સાહિત્યિક પદ્યની કલાત્મકતા અને ભાવસંપન્નતા જીવનના રજત પળોને ઉજાગર કરે છે, શૈક્ષણિક પદ્ય જ્ઞાનને સરળ અને અસરકારક રીતે પ્રસારિત કરે છે અને સામાજિક-સંદેશાત્મક પદ્ય સમાજમાં વિચારશીલતા અને પરિવર્તન લાવવા માટે પ્રેરણાનું

સ્રોત બને છે. આ ત્રણ પ્રકારના પદ્ય આપસમાં પરસ્પર પૂરક છે અને પદ્યસાહિત્યને સંપન્ન બનાવવામાં અનિવાર્ય ભાગ ભજવે છે. તેથી, હેતુ પ્રમાણે પદ્યના આ વિભાજનને સમજીને તેનો સદુપયોગ કરવો એ સાહિત્યપ્રેમીઓ અને વિદ્વાનો માટે જરૂરી છે.

ટૂંકમાં, છંદ, વિષય, સ્વરૂપ, હેતુ વગેરે મુજબ પદ્યના પ્રકારો માત્ર સાહિત્યિક વિભાજન નથી, પરંતુ માનવ હૃદયના વિવિધ ભાવોને ઓળખવા અને અનુભવવા માટેનું માધ્યમ છે. દરેક પ્રકારનું પદ્ય તેની ભાષા, લય અને ભાવલહેરીથી વાચક પર વિશિષ્ટ અસર પેદા કરે છે. ભક્તિગીત હોય કે ગઝલ, હાઈકુ હોય કે ગીતિકાવ્ય — બધામાં એક અનોખું આકર્ષણ છે, જે વાચકને વિચારપ્રેરિત કરે છે, ભાવવિભોર બનાવે છે અને ક્યારેક જીવનમૂલ્યો તરફ દોરી જાય છે. સાહિત્યના આ અભિન્ન અંગરૂપ પદ્ય માનવ જીવનને મીઠાશ, સંગીત અને અર્થપ્રદાન કરે છે, એટલે તેનું મહત્ત્વ અખંડ અને અવિનાશી છે.

સંદર્ભ :

1. 'ભારતીય સાહિત્યમીમાંસા' (૧૯૭૨) - બહેચરભાઈ પટેલ
2. 'સાહિત્યવિવેચન' (૧૯૭૪) - બહેચરભાઈ પટેલ
3. કાવ્ય की भाषा और शैली - डॉ. हजारीप्रसाद द्विवेदी